

Guido Goossens

Het drama van de zelf-terug-vinding

De schaduwzijde van de Stunde Null, de vlucht en verdrijving van miljoenen Duitsers, staat opnieuw volop in de belangstelling. Reden voor een terugblik.

Helemaal in het noordoosten van Duitsland, niet ver van de naoorlogse grens met Polen, ligt het Voor-Pommerse plaatsje Nossendorf: een boerendorp met 945 inwoners. Toeristen zul je er niet snel aantreffen. En op dit terrein heeft Nossendorf ook weinig te bieden. De bezienswaardigheden beperken zich tot een vroeg-gotisch kerkje uit veldsteen, dat als gevolg van achterstallig onderhoud ten tijde van de DDR in verregaande staat van verval verkeert. Direct na de oorlog heeft het dienst gedaan als tijdelijke huisvesting voor Duitse vluchtelingen en verdrevenen uit het oostelijke deel van Pommeren, de tegenwoordige Poolse provincie Pomorskie. Grote delen van het interieur, waaronder de kerkbanken, werden tijdens de barre winters van de late jaren '40 gebruikt als stookhout. Daarna volgden vele decennia van leegstand. Recente initiatieven om te komen tot een restauratie zijn door geldgebrek in de kiem gesmoord. Want de economische malaise, waardoor met name het voormalige Oost-Duitsland sinds de eenwording is getroffen, heeft ook in Nossendorf haar tol geëist: één op de drie inwoners is inmiddels werkeloos.

Sinds enige tijd ziet het dorp zich echter geconfronteerd met nog een ander, typisch Duits post-Wende probleem: een lang verloren gewaande zoon is plotseling weer uit het niets opgedoken om oude rechten op te eisen. Het is de filmmaker Hans Jürgen Syberberg, die het grootste deel van zijn leven noodgedwongen heeft doorgebracht in München, maar in Nossendorf is opgegroeid. Aan de rand van het dorp staat nog de bouwval van het huis waarin hij in 1935 werd geboren: een monumentale, uit het midden van de negentiende eeuw daterende herenboerderij, die al jaren door niemand meer wordt bewoond. En sommige, wat oudere dorpingen kunnen zich nog vaag herinneren aan zijn vader: de vroegere Gutsherr, die tevens de functie van burgemeester bekleedde – tot in het voorjaar van 1945 de Russische troepen begonnen aan hun laatste grote offensief vanaf de Oder en zich ook

boven het rustieke Nossendorf donkere wolken samenpakten.

Hoe ingrijpend de gebeurtenissen moeten zijn geweest, blijkt uit de taferelen die zich omstreeks deze tijd hebben afgespeeld in het Hanzestadje Demmin, dat een kleine tien kilometer ten zuiden van het dorp ligt. Terwijl de oude binnenstad door het oprukkende Rode Leger letterlijk in as werd gelegd, beroofden 900 inwoners zich in paniek van het leven. De Sovjets voerden in de door hen bezette gebieden een strenge denazificatiepolitiek, die zich onder meer richtte tegen het grootgrondbezit, waartoe ook Syberbergs vader behoorde. De agrarische standenmaatschappij van het oude Pommeren werd opengebroken. De vader werd in staat van beschuldiging gesteld en van zijn rechten beroofd. Het familiebezit, waaronder Syberbergs geboortehuis, werd geconfisqueerd. 'Je kunt je niet voorstellen, wat voor een symbool dat was,' vertelt de filmmaker in een in 1983 afgenomen interview.

'Het huis overgenomen door hen, alles vernield dat heilig was voor mijn ouders: de schilderijen, het Meissen-Porselein, en mijn vader gereduceerd tot iemand die elke dag doorgeschoten kon worden, want dat is wat normaliter gebeurde. (...) Hij had geen enkele rechten meer, niet alleen omdat hij Duitser was, maar daarbij ook nog eens grondbezitter.'¹

Tijdens zijn tienerjaren woonde Syberberg in de havenstad Rostock, waar de vader een nieuw bestaan probeerde op te bouwen als uitbater van een klein winkeltje in fotografische artikelen. Maar voor een zoon van een voormalige herenboer waren de toekomstmogelijkheden in de Boeren- en Arbeidersstaat verre van rooskleurig. In 1953, hij was toen nog maar net achttien, ontvluchtte Syberberg de DDR. Om pas vele jaren later, na de hernieuwde eenwording van Duitsland, weer van zich te laten horen. Ergens halverwege de jaren '90 is hij vanuit zijn ballingschapsoord in München

- 1 E. Bilder, *Hans Jürgen Syberberg* (Amsterdam 1983) 35 e.v.. Voor Syberberg en de discussie rond zijn werk, zie mijn proefschrift: *Verloren zonsondergangen. Hans Jürgen Syberberg en het linkse denken over rechts in Duitsland* (Amsterdam 2004). Voor Syberbergs terugkeer naar Nossendorf: M. Meyer, 'Virtueller Weg nach Hause. Der Münchener Filmregisseur Hans Jürgen Syberberg will seine Heimat in Nossendorf finden und weiss nicht wie' in: *Ostseezeitung* (26-10-2001). Syberbergs terugkeer is tevens onderwerp van een televisiedocumentaire van Alexa Hennings die op 2 januari 2005 is uitgezonden door de NDR: 'Die Heimkehr nach Nossendorf. Der Münchener Filmemacher Hans Jürgen Syberberg und sein vorpommerisches Heimatdorf'. Tenzij anders aangegeven is de informatie in deze paragraaf aan deze bronnen ontleend.

Het geboortehuis van Hans Jürgen Syberberg in Nossendorf na de plunderingen door het Rode Leger. Bron: S. Daney en B. Sobel, "Syberberg" in: *Cahiers du Cinéma* Février (1980) 85.

onderhandelingen begonnen met het gemeentebestuur van Demmin, waar Nossendorf tegenwoordig onder valt; met de oud-voorzitter van het collectieve landbouwbedrijf dat ten tijde van de DDR de landerijen heeft beheerd; met een zoon van het gezin dat het huis na de onteigening heeft betrokken, ironisch genoeg eveneens een gezin van Duitse vluchtelingen. Doel van de onderhandelingen was het al vele jaren leegstaande huis weer in zijn bezit te krijgen. Niet om zich er opnieuw in te vestigen, maar om het tot middelpunt te maken van een intrigerend kunstproject, door Syberberg zelf gekenschetst als een 'Drama der Selbst-Wiederfindung'.²

Met lede ogen hebben de Nossendorfers moeten aanschouwen hoe de zoon van de vroegere Gutsherr overal in het dorp – bij het huis, op het dorpsplein, in het kerkje – webcams heeft opgehangen, die in een directe live-verbinding staan met het Hebbeltheater in Berlijn en het Centre Pompidou in Parijs. Hier heeft Syberberg in het voorjaar van 2003 enkele grote video-installaties ingericht, waarin hij zijn persoonlijke levensgeschiedenis losjes heeft verweven met de geschiedenis van de Duitsers in de twintigste eeuw. In grote lijnen vertellen de installaties een verhaal, zoals we dat al kennen uit vroegere, indertijd buitengewoon geruchtmakende werken van

2 Zie Syberbergs website <http://www.syberberg.de>, die deel uitmaakt van dit Nossendorf-project.

zijn hand als het monumentale, zeven uur durende Duitse ondergangsepos 'Hitler, ein Film aus Deutschland' (1977). Het is het verhaal van bombardementen en het verlies van hele landstreken; van geruïneerde dromen, vlucht en verdrijving, rechteloosheid en opgelegde *re-education*. Kortom, het verhaal van het collectieve trauma, waaruit het naoorlogse Duitsland is geboren: het trauma van de Stunde Null.

Ooit, nog niet eens zo heel lang geleden, was een dergelijk perspectief op Duitse geschiedenis op zijn zachtst gezegd weinig populair. Maar de tijden zijn veranderd. Inmiddels laten Syberbergs ondergangsspektakels, waaronder ook dit Nossendorf-project, zich zonder al te veel moeite inpassen binnen een nieuwe trend waarvan de tekenen steeds duidelijker zichtbaar worden. Al is het, om een goed beeld te kunnen krijgen van de reikwijdte, misschien nog een beetje te vroeg. Niet elke Duitse vluchteling of verdrevene, die na het optrekken van het IJzeren Gordijn de terugreis heeft hervat – om oude rechten op te eisen, om de plaatselijke bevolking te helpen bij de wederopbouw, of domweg om nog eenmaal de geur van het verlorene op te snuiven – is per slot van rekening een illustere filmmaker, die over mogelijkheden om zijn *Erinnerungsreise* door webcams te laten vastleggen. Veel van dit soort initiatieven spelen zich vooralsnog af in het verborgene. Aanvaarden we echter de media als graadmeter, dan heeft het er soms veel van weg alsof de Duitsers zijn begonnen zich collectief over te geven aan een groot nationaal 'drama van zelf-terugvinding'.

De voorbeelden zijn legio. Ze reiken van de vloedgolf aan columns en hoofdredactionele commentaren, waarin wordt gepleit voor de noodzaak van een erkenning dat zich onder de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog óók miljoenen Duitsers bevonden, tot aan de ongekend hoge oplagecijfers voor egodocumenten uit de *Trümmerjahren*, een genre waarmee de Duitse boekenmarkt recentelijk wordt overstelpt. Van een publieksfilm die in zijn titel het einde van de oorlog aanduidt als 'Der Untergang' en een groots opgezette televisieserie (de ZDF-serie 'Die grosse Flucht' van historicus Guido Knopp) waarin tot tranen toe bewogen Duitsers in geuren en kleuren mogen vertellen over de gruwelen die hen tijdens hun vlucht en verdrijving zijn overkomen, tot aan serieuze plannen voor de oprichting van een soort museum of herdenkingscentrum voor Duits slachtofferschap in de toch al zozeer met gedenktekens en monumenten dichtgegroeide nieuwe nationale hoofdstad Berlijn. Maar het meest spraakmakende voorbeeld is de Nobelprijswinnaar Günther Grass, die op dit punt in minder dan tien jaar tijd een draai van 180 graden lijkt te hebben doorgemaakt. Was Grass

– overigens zelf aan het eind van de oorlog verdreven uit zijn *Heimat*-stad Danzig – begin jaren '90 nog een fel tegenstander van de Duitse eenwording, die hij verwierp met het argument dat een verenigd Duitsland ooit Auschwitz had voortgebracht; luttele jaren later trekt hij door het land om lezingen te houden over het leed van de verdreven Wolga-Duitsers.

Binnen het recente discours over het Duitse oorlogsverleden lijkt Grass' novelle 'Im Krebsgang' (2002) te hebben gefungeerd als katalysator. Het belang van dit werk schuilt niet alleen in het onderwerp: het tot zinken brengen van een Duits vluchtelingenschip, een van de vele gruwelverhalen die over deze episode kunnen worden verteld. Minstens even belangrijk is dat Grass, die door velen nog steeds wordt gezien als het geweten van progressief Duitsland, publiekelijk heeft erkend dat hij dit soort verhalen te lang links heeft laten liggen omdat er een taboe op rustte waaraan hij liever zijn vingers niet brandde. Met 'Im Krebsgang' heeft hij naar eigen zeggen dit 'laatste taboe', het taboe op het Duitse slachtofferschap, alsnog willen doorbreken – niet alleen om een lacune op te vullen, maar ook met een politiek doel: het onverteerbare leed van de verdrevenen zou extreem-rechts in de kaart spelen en moet alleen al daarom bespreekbaar worden. Het heeft de schrijver, naast lof, ook de nodige kritiek opgeleverd. Sommigen hebben hem er zelfs van beticht, het belang van zijn novelle wat al te zwaar aan te zetten door een niet-bestaand taboe te verzinnen.³ Maar in zekere zin is het dit natuurlijk wat een taboe tot een taboe maakt: dat het sterk de neiging heeft zijn eigen bestaan te loochenen.

Niettemin dringt de vraag zich op, wanneer het zwijgen over het leed van de *Vertriebenen* zou kunnen zijn begonnen. Midden jaren '60 lijkt van een taboe op Duits slachtofferschap immers nog geen sprake. Weliswaar constateren ook Alexander en Margarete Mitscherlich reeds in hun invloedrijke, uit 1967 daterende studie 'Die Unfähigkeit zu trauern' dat de Duitse oorlogsschade met een taboe is omgeven – maar het gaat dan nog om een taboe, dat het exacte tegendeel is van het 'laatste taboe', dat Grass drie decennia later pretendeert te doorbreken: een taboe om het Duitse oorlogsleed te relativiseren en het verlies te aanvaarden, bijvoorbeeld door te komen tot een staatsrechtelijke erkenning van de Oder-Neisse-grens.⁴

3 Voor Grass en de discussie rond zijn novelle, zie bijvoorbeeld: Th. Medicus, 'Kalte Heimat. Eine Debatte im Krebsgang' in: *Frankfurter Rundschau* (16 februari 2002).

4 A. Mitscherlich en M. Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens* (München/Zürich 1967/1990) 13 e.v., 119 e.v.

Zoals de DDR al in 1950 heeft gedaan. Want hier, in het ‘andere Duitsland’ waarin Syberberg is opgegroeid, waren vlucht en verdrijving inderdaad van meet af aan een thema, dat met de grootst mogelijke omzichtigheid diende te worden benaderd. Hetgeen alleen al duidelijk werd uit het officiële taalgebruik: men sprak niet over vluchtelingen en verdrevenen maar over *Umsiedler* – geëvacueerden. Een eventuele erkenning van hun werkelijke status zou niet slechts de antifascistische ontstaansmythe van de DDR hebben ondermijnd en de goede verstandverhouding met buurlanden binnen de Komintern ernstig op de proef hebben gesteld, maar bovendien zijn gestuit op een veto vanuit Moskou.⁵

In de Bondsrepubliek echter, dat de staatsrechtelijke erkenning van de grens in het oosten zou uitstellen tot ná de eenwording, lagen de zaken anders. Ook hier werden organisaties van vluchtelingen en verdrevenen aanvankelijk door de bezettingsmachten verboden. Maar tot een strikte naleving van dit verbod is het nooit gekomen. Al in de vroege jaren ‘50 vormde zich rondom de *Heimatvertriebenen* iets, wat zich misschien nog het beste laat vergelijken met onze Nederlandse zuilen – met eigen op nationaal niveau opererende koepelorganisaties, eigen kranten en platforms, ja zelfs een eigen politieke partij: de in 1952 opgerichte vluchtelingenpartij *Gesamtdeutscher Block / Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten*, die als haar belangrijkste programmapunt had de mogelijkheid van een terugkeer openhouden. Aan publicitaire aandacht bestond evenmin gebrek. De bibliografie van Getrud Krallert-Sattler (1989), nog steeds het standaardwerk, telt alleen al voor de eerste naoorlogse decennia een kleine duizend publicaties, variërend van schotschriften tot serieuze wetenschappelijke studies, waarin het probleem van vlucht en verdrijving in al zijn facetten wordt belicht. En ook bij de gevestigde politieke partijen, de communisten daargelaten, vonden de ontheemden een gewillig oor. Er werd zelfs een speciaal ministerie voor vluchtelingen zaken in het leven geroepen, dat tal van voor vluchtelingen en verdrevenen gunstige fiscaal-juridische maatregelen bedacht – dermate gunstig, dat er enige wrevel ontstond onder de ‘oorspronkelijke’ bevolking, die zich door de maatregelen achtergesteld voelde. Hadden immers niet álle Duitsers zwaar onder de oorlog geleden? Waarom zou dan het leed van deze specifieke groep nieuwkomers zwaarder

5 M. Schwartz, *Vertriebene und ‘Umsiedlerpolitik’. Integrationskonflikte in den deutschen Nachtkriegs-Gesellschaften und die Assimilationsstrategien in der SBR/DDR 1945 bis 1961* (München 2004).

moeten wegen?⁶

Maar Alexander en Margarete Mitscherlich schrijven hun studie in een overgangstijd. Midden jaren '60 begint de aanhang van de verdrevenen-organisaties gestaag terug te lopen, lijken de gevestigde politieke partijen meer en meer hun interesse te verliezen en neemt ook de belangstelling van wetenschap en journalistiek langzaam maar zeker af. En eigenlijk is het vooral te danken aan een handvol publicisten uit de kring van de getroffen zelf, als de alom gerespecteerde uitgeefster van 'Die Zeit', Marion Gräfin Dönhoff, dat het verhaal van vlucht en verdrijving niet geheel in de collectieve vergetelheid is weggezaakt. Hetgeen gerust opmerkelijk mag

Op de vlucht uit de verwoeste stad

Bron: Siegfried Kogelfranz, "Der Lange Weg des Leidens: Die Vertreibung aus dem Osten" in: *Spiegel Special* 4 (1995) 65.

- 6 H.W. Schönberg, *Germans from the East. A study of their migration, resettlement, and subsequent group history since 1945* (The Hague 1970) en G. Krallert-Sattler, *Kommentierte Bibliographie zum Flüchtlings- und Vertriebenenproblem in der Bundesrepublik Deutschland, in Österreich und in der Schweiz*. Bayerisches Staatsministerium für Arbeit und Sozialordnung in Zusammenarbeit mit dem Sudetendeutschen Archiv und der AWR-Forschungsgesellschaft für das Weltflüchtelingsproblem eds. (München 1989).

worden genoemd, als je je realiseert dat aan het eind van de jaren '80 één op de vijf inwoners van de Bondsrepubliek stamde uit een vluchtelingengezin. Want de cijfers liegen er niet om. Naar schatting 12 miljoen Duitsers werden al dan niet met geweld verdreven uit gebieden, die niet zelden tot vele generaties terug door Duitsers waren bewoond. Tussen de 2 en 2,8 miljoen vonden de dood. Tel hierbij op de vluchtelingenstroom uit de DDR en de zogenaamde *Spätaussiedler*, dan komt het totale aantal Duitsers dat in de nasleep van de oorlog huis en haard heeft verloren op rond de 20 miljoen.⁷ Hoe is het mogelijk, dat een gebeurtenis van een dergelijke omvang, die miljoenen levens heeft ontwricht, tot voor kort amper nog een echo vond in het publieke debat?

Het verschijnsel is niet specifiek voor de Bondsrepubliek. In de gehele westerse wereld kan rond het midden van de jaren '60 een accentverschuiving in de omgang met de Tweede Wereldoorlog worden waargenomen: van het eigen oorlogsleed verschuift de aandacht naar het onpeilbare leed van de slachtoffers van het nazi-regime, die nu worden gezien als de wérkelijke oorlogsslachtoffers. De verklaring dient te worden gezocht in een drietal, elkaar deels overlappende ontwikkelingen.

Om te beginnen zijn de jaren '60 de periode van de succesvolle afronding van de wederopbouw. Was in de Adenauer-tijd het eigen lijden nog alomtegenwoordig, zeker in de steden waar ruïnes en ontheemden deel uitmaakten van het dagelijkse straatbeeld; inmiddels zijn de zichtbare sporen van de oorlogsschade grotendeels opgeruimd en heeft ook het vluchtelingenprobleem zijn urgentie verloren. De vele miljoenen, waardoor het land na de oorlog werd overspoeld, zijn geruisloos in de West-Duitse samenleving opgegaan. Hetgeen voor een niet onbelangrijk deel kan worden toegeschreven aan de vluchtelingenpolitiek van de westerse bezettingsmachten, die zich misschien nog het makkelijkste laat kenschetsen aan de hand van een drietal sleutelbegrippen: verspreiding, integratie, assimilatie. Aldus slaagt men er al in een vroeg stadium in de zuil- of blokvorming te doorbreken. Naarmate de inburgering vordert, neemt het gevoel van onderlinge verbondenheid af, ja, ontstaat steeds duidelijker een discrepantie tussen het individuele historische besef en dat van de verdrevenenorganisaties, die stug blijven vasthouden aan de oude eis tot terugkeer – een eis, die nu ook

7 A. Lehmann, *Im Fremden ungewollt zuhaus. Flüchtlinge und Vertriebene in Westdeutschland 1945-1990* (München 1991) 6-19. S. Kogelfranz, 'Der lange Weg des Leidens. Die Vertreibung aus dem Osten' in: *Spiegel Special* 4 (1995) 60-66.

in eigen kring in toenemende mate wordt beschouwd als irreëel. Want op zijn laatst sinds de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 heeft de opdeling van Duitsland sterk het karakter gekregen van een *fait accompli*, zoals begin jaren '70 wordt onderstreept door de nieuwe *Ostpolitik* van Willy Brandt, die een normalisering van de betrekkingen met de DDR en Polen nastreeft. Met de mogelijkheid van een hernieuwde eenwording, laat staan met de oude grenzen van vóór 1945, houdt dan buiten de inmiddels tot subcultuur geslonken verdrevenenzuil en een handvol, veelal extreemrechtse sympathisanten, vrijwel niemand meer serieus rekening.⁸

Daarnaast markeren de jaren '60 tevens het begin van een pijnlijk maatschappelijk bewustwordingsproces omtrent de omvang en de gruwelijkheid van met name het joodse lijden. In hetzelfde jaar waarin in Berlijn de Muur wordt gebouwd vindt in Israël het met veel publiciteit omgeven 'Eichmann-proces' plaats, dat in de Bondsrepubliek een pendant kent in de zogenaamde 'Auschwitz-processen' (1963-1965) tegen de leiding van het vernietigingskamp Auschwitz. Ongeveer tegelijkertijd verschijnen van de hand van historici de eerste grote studies en komt ook de artistieke verwerking op gang – van Rolf Hochhuths geruchtmakende aanklacht 'Der Stellvertreter' (1963) tot de populaire Hollywood-serie 'Holocaust' (1978). De impact, die hiervan uitgaat, kan nauwelijks worden overschat. Auschwitz wordt het centrum, waar omheen de collectieve herinnering zich zal gaan bewegen – een universele metafoor voor slachtofferschap en lijden, die tegelijk volstrekt uniek is, historisch onvergelijkbaar, in de zin dat alles wat voordien is gebeurd en nadien nog zal gebeuren erbij in het niet valt.⁹ Zeker het eigen Duitse oorlogsleed. In het licht van de massamoord krijgt spreken over het eigen leed bijna iets onbetamelijks. Wat je er ook over zegt, het doet afbreuk aan het onbeschrijflijke leed dat de joden is overkomen. Hier past slechts een 'betroffen' stilzwijgen.

De derde ontwikkeling, tenslotte, is het generatieconflict. Een nieuwe generatie betreedt het toneel en zal de komende decennia het publieke debat gaan domineren. En in het historische besef van deze generatie, die met de naoorlogse landkaart van Europa is opgegroeid en politiek bewust wordt ten tijde van het Eichmann-proces, worden de verschrikkingen van de Stunde Null reeds geheel overschaduwd door de horror die eraan vooraf

8 Schönberg, *Germans from the East*, 36-61. Lehmann, *Im Fremden ungewollt zuhaus*, 75-101.

9 F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995) 13-26.

gaat: de gruweldaden van het oude, nationaal-socialistische Duitsland. De relatieve stilte rond de nazi-misdaden in de ruïne- en wederopbouwjaren wordt door haar uitgelegd als een teken van verdringing en ontkenning. En middels een nieuwe *re-education*, nu *Vergangenheitsbewältigung* genoemd, wordt getracht het West-Duitse zelfbeeld tot kantelen te brengen: het volk van zelfverklaarde slachtoffers te transformeren tot een volk van schuldbevuste daders, vervuld van empathie jegens de wérkelijke oorlogsslachtoffers.¹⁰ Waarmee ook het thema van vlucht en verdrijving in een nieuw perspectief komt te staan. De hierboven reeds aangehaalde studie van Alexander en Margarete Mitscherlich uit 1967, 'Die Unfähigkeit zu trauern' – de titel refereert aan een vermeend Duits onvermogen om schuld en verantwoordelijkheid onder ogen te zien –, is een vroeg voorbeeld van dit nieuwe perspectief. De auteurs staan zeker niet onkritisch tegenover Poolse aanspraken op Oost-Pommeren. Historisch en volkenrechtelijk gezien waren de naoorlogse gebiedsannexaties misschien een onrecht. Echter: als 'Kompensation des Erlittenen', dat wil zeggen als vereffening voor het leed dat de Polen door de Duitsers is aangedaan, kunnen ze wel degelijk worden gerechtvaardigd.¹¹

Dit is de lijn van argumenteren, waarlangs de discussie zich vanaf nu zal gaan voltrekken. Vlucht en verdrijving hebben een voorgeschiedenis gekend. Het waren de Duitsers zelf, die ten tijde van Hitler zijn begonnen met het ontvolken van hele landstreken; die Rotterdam hebben verwoest lang voor de eerste bommen op Dresden vielen en dodenkampen hebben gebouwd in het hart van de Europese beschaving. Wat hen nadien is overkomen, dient te worden beschouwd als een soort straf voor deze misdaden uit het verleden. En in plaats van te klagen, moeten ze de straf gewoon uitzitten. Want wie klaagt, vindt de straf kennelijk te zwaar. Klagen komt neer op het aangerichte leed kleiner voorstellen, de eigen wandaden relativeren. En relativeren is slechts een ander woord voor vrijpleiten. Binnen een dergelijk denkkader, dat uitgaat van een collectieve Duitse schuld, krijgt de enkeling die niet beschikt over de onwankelbare reputatie van de oude Gräfin Dönhoff maar desalniettemin de eigen oorlogsschade bespreekbaar wil maken, het zwaar te verduren.

Zoals niet alleen Syberberg heeft moeten ondervinden, maar ook de historicus Andreas Hillgruber, wiens achteraf gezien redelijk genuanceerde

10 Zie mijn proefschrift *Verloren zonsondergangen*, de hoofdstukken 4 en 5.

11 Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern*, 120.

poging in 'Zweierlei Untergang' (1986) om de *Vertriebene* een stem te geven binnen een discours dat geheel wordt overschaduwd door de herinnering aan Auschwitz, midden jaren '80 de directe aanleiding zal vormen voor de *Historikerstreit*. Net als Syberberg zou ook Hillgruber zich te buiten gaan aan een schaamteloos revisionisme.¹² Hetgeen, binnen de context van het debat van die dagen, gelijk staat aan een moreel doodvonnis. Een revisionist is iemand die thuishoort in het kamp van hen, waaraan een tot inkeer gekomen Günther Grass ondertussen met terugwerkende kracht het leed van de *Vertriebenen* weer wil ontfutselen: 'Nooit had men over zoveel leed mogen zwijgen, alleen omdat de eigen schuld oppermachtig was en de openlijk betoonde wroeging voorrang had. Dit verzuim is bodemloos.'¹³

Rest de vraag, wat Grass tot dit late inzicht kan hebben gebracht. Ook hier geldt weer: het verschijnsel is niet specifiek voor de Bondsrepubliek. Wellicht heeft het domweg iets te maken met het verstrijken van de tijd, hetgeen hoe dan ook op den duur een normalisering van de Tweede Wereldoorlog tot gevolg zal hebben. Maar in praktisch alle westerse landen zijn in de loop van de jaren '90 de coördinaten opnieuw verschoven; heeft het denken in termen van goed en fout, slachtoffers en daders plaats gemaakt voor een minder moraliserende benadering met meer oog voor grijstinten. Daarbij komt dat sinds de *Historikerstreit* enkele ingrijpende gebeurtenissen hebben plaats gevonden, die nogal wat vroegere zekerheden op losse schroeven hebben geplaatst. De ineenstorting van het Oostblok en de hierop volgende samenvoeging van de beide Duitse 'rompstaten' tot een nieuwe soevereine natie; het ontstaan van een nieuwe oorlog in Europa, compleet met nieuwe verdrijvingen, waarvoor de aanstichters zich voor het Internationaal Gerechtshof in Den Haag moeten verantwoorden; de opening van de grenzen met Polen in het kader van de Europese eenwording – dit alles heeft niet slechts het thema van de Duitse vlucht en verdrijving een nieuwe actualiteitswaarde gegeven, maar bovendien bij de linkerflank van Duitsland een proces van *Umdenken* op gang gebracht.¹⁴ Dat het leed van de *Vertriebenen* bespreekbaar moet zijn; daarover bestaat op zijn laatst sinds

12 P. Anderson, 'On emplotment: two kinds of ruin' in: *Probing the limits of representation. Nazism and the 'Final Solution'*. S. Friedländer ed. (Cambridge MA/London 1992) 54-65.

13 Citaat ontleend aan: M. Kerres, 'Oude meester Grass zorgt weer voor rel' in: *NRC Handelsblad* (9 februari 2002).

14 P. Dassen en T. Nijhuis eds. *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001).

het verschijnen van Grass' novelle ook onder de voormalige protestgeneratie brede consensus. Hooguit is er nog onenigheid over de vorm waarin dit kan gebeuren. Geniet, bijvoorbeeld, Breslau (tegenwoordig: Wrocław) als locatie voor een herdenkingscentrum niet de voorkeur boven Berlijn? En moet er überhaupt wel zo een centrum komen, of kan beter worden volstaan met een rondtrekkende tentoonstelling?

Maar interessanter dan de omslag in het linkse denken, is de intensiteit waarmee de Duitsers zich na het verdwijnen van het taboe op het thema hebben gestort. En vooral de emoties waarmee dit gepaard gaat, het toemalige verdriet dat de herinnering aan de schaduwzijde van de Stunde Null ruim een halve eeuw na dato nog steeds oproept. Het lijkt te bevestigen, wat de etnoloog Albrecht Lehmann al eind jaren '80 op grond van veldonderzoek onder vluchtelingen en verdrevenen concludeerde. Namelijk dat, anders dan het stilzwijgen van media of geschiedwetenschap indertijd deed vermoeden, deze geschiedenis allesbehalve een afgesloten hoofdstuk was.

In de privé-sfeer, thuis aan de keukentafel, was de geschiedenis nog steeds springlevend; werd zij vrijwel dagelijks herdacht en overgeleverd in verhalen, waarvan Lehmann er in zijn oral history-studie *'Im Fremden ungewollt zu Haus'* (1991) vele heeft opgetekend – Duitse lijdensgeschiedenissen, waarover en public angstvallig werd gezwegen omdat er een hardnekkig taboe op rustte.¹⁵ En volgen we Syberberg in een pamflet uit 1990, dan was dit het werkelijke onrecht van de verdrijvingen: de latere taboeïsering, die aan de getroffen en amper nog ruimte liet om hun pijn en verdriet te uiten en aldus te komen tot een adequate verwerking van hun psychische wonden:

'De wreedheid van de overwinning in het oosten was in overeenstemming met de aard van Hitlers systeem. Het gemene echter was dat deze gruwelen als een bevrijding moesten worden gevierd en door de intellectuelen relativerend werden geaccepteerd omdat de machinerie van Hitlers wreedheid tegen die van Stalin werd afgewogen. Maar pijn kan niet relatief worden begrepen. Mensen werden verdreven uit hun huizen, levensvormen en taal. En ze werden veroordeeld tot zwijgen. Verslagenen.'¹⁶

Wat op de lange termijn het gevolg zal zijn het huidige 'drama van zelf-terugvinding', kan alleen de toekomst leren. Het wegvallen van het taboe heeft

15 Lehmann, *Im Fremden ungewollt zuhaus* passim.

16 H.J. Syberberg, *Vom Unglück und Glück der Kunst in Deutschland nach dem letzten Kriege* (München 1990) 80.

ertoe geleid dat ook de meer radicale tak van de verdrevenenorganisaties zich opnieuw is gaan roeren. Zij stond bijvoorbeeld aan de wieg van de beruchte, in 2000 opgerichte Preussische Treuhand, die in Polen voor zoveel onrust heeft gezorgd – een besloten vennootschap, die vluchtelingen en verdrevenen juridisch bijstaat in hun pogingen ‘onrechtmatig’ onteigende eigendommen terug te vorderen of op zijn minst het verlies financieel te laten compenseren. Op veel draagvlak kunnen dit soort initiatieven allang niet meer rekenen – ook niet onder de achterban van de koepelorganisatie Bund der Vertriebenen, die zich bij monde van haar zegsvrouw Erika Steinbach nadrukkelijk van de Treuhand heeft gedistantieerd.¹⁷ En toch neemt dit niet weg, dat het wederzijdse onbegrip nog steeds groot is. Niet alleen tussen Polen en Duitsers, maar ook tussen Duitsers onderling. De ontknoping van Syberbergs Nossendorf-avontuur mag in dit verband veelzeggend worden genoemd. Sinds de terugkeer van de filmmaker is er veel veranderd in het slaperige provinciedorpje. Dankzij een door hem op touw gezette internationale inzamelingsactie beschikt het kerkje sinds kort weer over banken. Ook het huis heeft een grondige opknapbeurt gekregen. Er komt weer rook uit de schoorsteen en onlangs nog heeft het dienst gedaan als locatie voor een tentoonstelling over in de oorlog verdwenen Duitse kunstschaten. Maar zijn aanvankelijke hoop om door de dorpingen opnieuw in hun midden te worden opgenomen, heeft Syberberg moeten laten varen. Men heeft hem zelfs al laten weten, dat zijn bemoeienis met het dorp niet op prijs wordt gesteld. Waarbij harde woorden zijn gevallen over en weer. Want uiteindelijk kunnen de Nossendorfers in de zoon van hun vroegere Gutsherr toch weinig meer zien dan een ‘überdrehten Westler’ – een doorgedraaide Wést-Duitser.¹⁸

17 *Der Spiegel* (18 september 2004).

18 Zoals één van hen het in de documentaire van Hennings formuleert.

BELGISCH CAFÉ
De Pintelier
ANNO 1997

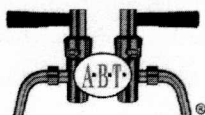
Kleine Kromme Elleboog 9

9712 BS Groningen

tel 050-3185100

www.pintelier.nl

info@pintelier.nl

Lid alliantie van biertapperijen

Lid genever-genootschap